

ÖTEKİLERİN PEŞİNDE
AHMET YAŞAR OCAK'A ARMAĞAN

IN PURSUIT OF THE OTHERS
Festschrift in Honor of
Ahmet Yaşar Ocak

A LA POURSUITE DES AUTRES
Mélanges en l'honneur
d'Ahmet Yaşar Ocak

HAZIRLAYANLAR
Mehmet Öz
Fatih Yeşil

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	235446
Taa. No:	956 OCA. Ö

ÖTEKİLERİN PEŞİNDE
AHMET YAŞAR OCAK'A
ARMAĞAN

TİMAŞ YAYINLARI | 3803
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 75

EDİTÖR
Adem Koçal
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIM
Ravza Kızıltuğ

İÇ DÜZEN
Serhat Küçük

1. BASKI
Mayıs 2015, İstanbul

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemkar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE ÇİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Eski Türklerin Dinî Şamanizm Mi Yoksa Tanrıçılık Mı?

Erkin Ekrem*

Şamanizm Üzerindeki Tartışmalar

Şamanizm, 17. yüzyılın ortalarında Sibiryâ gezisinde bulunan Avrupalı etnologların bölge halkın kabile reisi Şaman'a bağlı bir çeşit inanca verdiği tanımıdır.¹ Şamanizm, tipik olarak Sibiryâ'ya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur. Rusça aracılığı ile Tunguzca'dan geldiği söylenen "Şaman" kelimesinin karşılığı; Yakutça "Ojin", "Udoyan"; Buryatça "Udayan"; Türkçe-Tatarca "Kam"dır.² Tanrı ile trans yoluyla ilişkileri kurabilen Şamanlar sihirbaz, büyücü ve hastalıklara deva bulan kimseler (otacı) olarak tanımlanmaktadır. Abdülkadir İnan'a göre, Şaman dininin âyin ve törenlerini yapan, ruhlarla fânî insanlar arasında aracılık eden adama umumiyetle Türk kavimlerinde Kam denir.³ 11. yüzyılda İslâmiyet'i kabul eden Türkler Kam'ın (Şaman) asıl manasını unutmuş olmalı ki, Kaşgarlı Mahmud Kam'ı kâhin⁴, Yusuf Has Hâcib ise otacı (tabipler)⁵ olarak tanımlamıştır.

Şaman büyük bir insan ruhu uzmanıdır; ruhu yalnız o "görür", zira ruhun "formunu" ve yazgısını o bilir.⁶ Şaman'ın en önemli kabiliyeti ise trans yoluyla yeraltına inmek ve göğe çıkmaktır.⁷ Gök Tanrı ve Yer Tanrı'nın iradesini halka bildirmek ve halkın yaşamındaki zorlukları Tanrıların gücü ile çözüm bulmaktır. Bu nedenle toplumun dinsel ve sihirsel yaşamı, Şaman'ın

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ Sadettin Buluç, "Şamanizm" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971:310; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976:8; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986:74; Mircea Eliade, *Şamanizm İlkel Esime Teknikleri* (çev. İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi, 2006:22.

² Mircea Eliade, *Şamanizm* (Çev. İsmet Birkan), İstanbul: İmge Kitabevi 1999:22.

³ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 1986:72. Kam ile Şaman hakkında bakınız İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980:39-40. Çince kayıtlarında Kam adı ilk defa Tang Sülâlesi döneminde Kırgızlar hakkında verilen bir belgede geçmektedir, yani Şamana 巫 Kan 甘 denmektedir diye belirtilmektedir. 歐陽修, *新唐書* 卷217b <回鹘傳上>, 北京中華書局 1975:6148.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divân-ı Lügati't-Türk* (Çev. Besim Atalay), III, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999:157. Ayrıca bakınız Abdülkadir İnan, "Divanü Lugat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler", *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991:317-321.

⁵ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (nşr. ve trc. Reşid Rahmeti Arat), III, İndeks, İstanbul 1979:218.

⁶ Mircea Eliade, *Şamanizm*, 1999:27.

⁷ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (çev. Ali Berktaş), cilt III, İstanbul: Kalcı Yayinevi, 2003:26. Mircea Eliade'ye göre, Şamanın en önemli görevleri yeraltına inmek ve göğe çıkmaktır. Altaylılarca büyük bir öneme sahip olan şamanın yeraltına inşi; Ölümler Hükümdarı'nın, sürü hayvanlarını ve hasadı kutsamasını sağlamak, hastanın ruhunu kötü ruhlardan arındırmak ve ölümleri öte dünyaya götürmek amacıyla yapılır.

çevresinde dönmektedir. Fakat birçok kabilede Şaman haricinde kurban sunucu, rahip ve ailedeki dinsel yaşamın da başı olan aile reisi, dinsel bütünlüğü sağlamaktadır. Ancak bütün bölgelerde esrimerin (trance) baş ustası şamandır.⁸ Bu bağlamda Şaman, bölgelerde dinsel ritüellerin gerçekleştirilebilmesi için önemli rol üstlenmektedir. Eski Türk topluluğu, gök cisimlerinin ve yeryüzündeki olağan üst cisimlerin ruhu bulunduğu inancındadır. Bunun yanında, son iki yüzyılın Sibiryâ bölge halkın inançları ile ilgili kayıtların "Ak kızlar" ya da "Kıyan"lar diye adlandırılan bu kızlar haricinde, Şamanizm'de Umay, Ana Mangıl, Ak ene, Ayısıt adında dişi ruhlar bulunmaktadır.⁹ Yine bu kayıtlardan en önemlisi göğün tanrısı Ülgen ve yeraltı tanrısı Kудay adı verilen tanrılar bulunmaktadır.¹⁰ Yani söz konusu Şamanizm'in merkezinde Şaman'dan daha üstün ve Şamanlık yapabilmek için başvuracak Tanrılar ve Ruhlar bulunmaktadır.

Mircea Eliade'nin araştırmasına göre Şaman, kendi "ruhlarına" (esprits) egemendir; şu anlamda ki, insan olmakla birlikte, ölülerin, "cinlerin" ve "doğanın ruhlarının" aleti olmaksızın onlarla iletişim kurmayı başarır. Şamanın "ruhlarla" ilişkisini belirtmek için de aynı türden bir ayırım yapmak gereklidir. İlkel ve çağdaş dünyada hemen her yerde, "ruhlarla" (esprits) ya da "cinlerle", gerek "çarpılma" (ecinnilik, possession), gerek onlara egemen olma şeklinde ilişkiler sürdürdüklerini iddia eden kişilere rastlanır. Bu "ruh" fikriyle ve onun insanlarla kurabileceği ilişkilerle ilgili olarak ortaya çıkan sorunları gerektiği gibi ele alabilmek için birkaç kalın cilt gerekir; zira "ruh" (esprits) ölmüş birinin ruhu olabileceği gibi, bir "doğa ruhu", mitsel bir hayvan, vb. da olabilir. Fakat Şamanizm'in incelenmesi bütün bunların ele alınmasını gerektirmez; burada Şaman'ın, yardımcı ruhları karşısındaki konumunun açığa çıkarılması yeterlidir. Bir şamanın, örneğin ruhlara tutulmuş bir "ecinniden" ne bakımdan farklı olduğu kolayca görülecektir: O kendi "ruhlarına" egemendir; şu anlamda ki, insan olmakla birlikte, ölülerin, "cinlerin" ve "Doğanın ruhlarının" aleti olmaksızın onlarla iletişim kurmayı başarır. Gerçi bazen gerçekten "ecinni" şamanlara rastlandığı da olur, ama bunlar daha çok istisna oluşturur ve zaten bu durumların ayrı bir açıklaması da vardır.¹¹

Hastalığın nedeni hastanın vücuduna sihirli bir nesnenin girmesi veya hastanın kötü ruhlar tarafından "çarpılması" (possession) da olabilir; bu gibi durumlarda sağıltım (tedavi) da o zararlı nesnenin çıkarılması veya ifritlerin kovulmasından ibaret olur. Bazen hastalığın iki nedeni olabilir; canın çalınmasıyla birlikte, durumu daha da ağırlaştıran, kötü ruhlar tarafından ele ge-

⁸ Mircea Eliade, *Şamanizm*, 1999:23.

⁹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 1986:34.

¹⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 1986:31-32.

¹¹ Mircea Eliade, 1999:24.

çirilme ya da "çarpılma". Bu durumda iyileştirme süreci de hem canın aranmasını, hem de ifritlerin (kötü ruhların) kovulmasını kapsayacaktır.¹²

Çinli araştırmacıların eski Türkler hakkında kaynaklara ulaşma ve okuma avantajları vardır. Şamanizm'in bir din olup olmadığı tartışmaları da bu araştırmacıların arasında cereyan etmektedir. Çin kaynaklarında Şaman'a Wu 巫 adı verilmekte ve bazı yerlerde Türkçe olarak Gan/Kam olarak belirtmektedir.¹³ Şaman 珊蠻 adı ile ilk defa 13. yüzyılda Çin kaynaklarında bir yabancı kelimesi olarak geçmektedir.¹⁴ Moğollar da Şamanlık ile uğraşanları Şaman değil, Böe/Böge olarak adlandırmaktadır.¹⁵ Geç dönemde ise Şaman (Cames) denmektedir.¹⁶

Ancak 20. yüzyılın başına kadar Şamanizm'in ne olduğu anlaşılmamıştır. Xu Ke'nin 徐珂 (1869-1928) hazırladığı *Mançu İmparatorluğu Anekdotalar Derlemesi* adlı eserinde Şamanizm'in menşei üç çeşit ihtimal üzerinde izah etmiştir: Budizm'in bir kolu, Mançurya bölgesinin eski inancı (Mançuların inancı) ve bir çeşit efsunculuk 巫術 olarak tespit yapmıştır.¹⁷ Şamanizm Mançulara has olan milli inan diyenler de vardır.¹⁸ Ancak Altay halkının ilkel dini diyenler de vardır.¹⁹

Şamanizm'in bir din²⁰ veya ilkel bir din²¹ olarak tanımlayanları dışında, bazı Çinli araştırmacılar modern dinî inanç ölçüsüne göre Şamanizm sadece dine benzer bir çeşit inanç faaliyetler ve fenomenlerden ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Şamanizm, iptidai topluluğun iptidai inancıdır.²² Nitekim iptidai topluluklarında dinî kurallar, dinî doktrinler ve kutsal dinî kitap olmadığı için Şamanizm' din denmesi mümkün değildir. İptidai dinler iptidai inanç demektir.²³ Ancak konumuzu ilgilendiren Hunların feodal bir

¹² Mircea Eliade, 1999:247-248.

¹³ 歐陽修《御書》卷217b <回鹘傳下>, 1975:6148.

¹⁴ 徐夢莘《三朝北盟會編》卷3, 上海上海古籍出版社, 1987:21; 宇文超昭撰 李西華校《大金國志·附女真事》(二十五別史22), 濟南齊魯書社, 2000:307-308. Mançuların atası olan Jürjenlerin 女真 kanunu ve yazısını icat eden Wu-shi 兀室 (完顏希尹, ?-1140年), Çin kaynaklarına göre "kurnaz ve yetenekli biridir, toplum ona Şaman 珊蠻 denmektedir, Jürjen dilinde efsunculuk 巫術 demektir, onun tanrısal sihirli kabiliyeti vardır."

¹⁵ 札奇斯欽《蒙古的宗教》, 札奇斯欽《蒙古史論叢》上冊, 臺北 學海出版社, 1980:74; Joseph Fletcher, The Mongols: Ecological and Social Perspectives, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 46, No. 1 (Jun., 1986), p. 18

¹⁶ Constantin d'Ohsson, *Histoire des Mongols: depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour-Lanc, avec une carte de l'Asie au XIIIe siècle*, Tome 1, Paris, 1824:16.

¹⁷ 徐珂撰《清稗叢書》第15冊《宗教類·薩滿教》, 北京中華書局 1984:63-64.

¹⁸ 劉厚生, <滿洲的薩滿教是典型的民族宗教>, 《東北師大學報》1993年第1期 頁44-48.

¹⁹ 迪木拉提·奧邁爾《阿爾泰地區民族宗教研究》, 烏魯木齊 新疆人民出版社, 1995:4.

²⁰ 劉建國《關於滿洲的幾個問題》, 《世界宗教研究》1981年第2期 頁20-124.

²¹ 孟慧英《中國北方民族薩滿教》, 北京社會科學文獻出版社, 2000:15-27.

²² 烏丙安《神祕的滿洲世界》, 上海 三聯書店 1989:6-7.

²³ 趙展《論滿洲與滿洲宗教的關係》, 閻崇年主編《滿學研究》第二輯 北京民族出版社1994:141.

toplum olduğuna şüphe yoktur. Bu nedenle Şamanizm'i iptidai topluluğun iptidai inancı olarak tespit etmesi sağlıklı değildir. Şamanizm değil Şaman inancı olarak tanımlayan bazı araştırmacılar, söz konusu inancın dışı açık bir kavramsal sistemi olduğu kanaatindedir.²⁴ Bazıları Şamanizm'in bir inançtan çok Şamanlık faaliyetlerle yapılmış bir çeşit dinsel içrekli folklorik fenomen olduğu görüşündedir.²⁵ Bazıları Şamanizm'in yapısal bileşenler ve yapısal tipleri üzerinde yapılan inceleme sonucunda bunun bir din ile tanımlaması zor olduğunu ve fevkalade karmaşık kültürel bir fenomen olduğunu ileri sürmektedir.²⁶ Şamanizm'i ilkel din veya dinin ilk aşaması-görüşünde olanlar Şamanizm'i bir çeşit efsunculuk olarak belirtmektedir.²⁷

Bazılarına göre, Şamanizm bir çeşit özel biçimde sihirli inançtır²⁸ yada büyücülüğe yakın bir inançtır.²⁹ İlkel dönemde oluşmuş nispeten bir din olarak bilinen Şamanizm,³⁰ tektanrıcılık³¹ veya çoktanrıcılığın tektanrıcılığına geçiş dönemine ait bir inanç³² olup yeniçağ ve modern çağın Şamanizm, tabii ortaya çıkan ilkel dinden suni dinine geçiş dönemindeki bir çeşit dindir.³³

Hunlarda Şaman ve Şamanizm

Han Sülâlesi İmparatoru Wu-di'nin (M.Ö.140-M.Ö.87) Zheng-he'nin dördüncü yılında (M.Ö.89) beyan ettiği bir fermanla Hunların sunduğu atların büyütlü olduğuna dair ifadeleri bulunmaktadır. Han Sülâlesi 40 bin atlı ordusu ile Hunların idare bölgesi olan Doğu Türkistan'ın bugünkü Turfan bölgesini işgal ettikten sonra Bugur kentini de ele geçirmişti. Diğer bir cepheye Han Sülâlesi'nin meşru Er-shi Generali Li Guang-li 貳師將軍李廣利 Hunlara teslim olmuştu. Doğu Türkistan'daki Çin birlikleri de Hunların kuşatması altındaydı. Ancak Çinli falcılar Hunları mağlup edebileceğini, Generali Li Guang-li de şanslı olduğunu ve fırsatı kaybetmemesini İmparatora iletmışti. Gelişmeler böyle olmamış, Çinlilerin ağır kayıp vermesiyle sonuçlanmıştı. Daha önce Hunlar bağlı olan atları kentin önüne bırakmış ve atla koşarak gelen bir Hun askerin "Çinliler秦人, al şu atları" diyerek geri gitmişti. Meğerse Hun Şamanları bu atlara büyü (lanet) 詛 yapmış ve ordunun mağlubiyetine neden olmuştu. Hun Şamani ise Çinlilerin mağlup olacağını yorumlayabildiği gibi Çinli generalin uğursuzluğa uğrayacağını bilmışti. Han Sülâlesi

²⁴ 劉桂騰《中國薩滿音樂文化》，北京：中國音樂學院出版社，2007:30.

²⁵ 王建新〈現代意識中的薩滿教與薩滿研究基於人類學的視角〉，《北方民族大學學報》2010年第2期 頁9-24.

²⁶ 徐昌翰〈論薩滿文化現象「薩滿教」非宗教論〉，《學與思》1987年第5期 頁120-128.

²⁷ 楊朴〈「薩滿教」的本質是巫術而不是宗教〉，《吉林師範大學學報》2005年第1期 頁13-18.

²⁸ 楊堃《民族學導論》，北京：中國社會科學出版社，1984:283.

²⁹ 李斯德《中國巫覡文化》，太原：山西高校聯合出版社，1995:264.

³⁰ 卡爾遜《傳世鄂溫克人文化研究》，北京：中央民族大學出版社，2006:231.

³¹ 莫東寅〈清代滿洲的薩滿教〉，莫東寅，《滿洲史論叢》，北京：人民出版社1958:176.

³² 劉建國〈關於滿洲的幾個問題〉，《世界宗教研究》1981年第2期 頁119-124.

³³ 迪木拉提·奧西爾《阿爾泰地區民族宗教研究》，烏魯木齊：新疆人民出版社，1995:10.

İmparatoru şunu da anlamıştı, Hun Chan-yü'sü Han Sülâlesi İmparatoruna hediye ettiği at ve kürk kıyafetine de Hun Şamanı tarafından büyük bir (lanet) yapılmıştı.³⁴ Aynı büyüü Çinliler de Hunlara karşı yapmaktadır. Han Sülâlesi İmparatoru Wu-di'nin Tai-chu saltanatın birinci yılında (M.Ö. 104) Fergane 大宛 bölgesine sefer düzenlemişti. Çinli büyütüler bu askerî seferin başarısı için toplu bir şekilde Hunlara ve Ferganelilere büyük (lanet) yapmıştı.³⁵

Attila Hunlarının da Şaman'a inandığı ve koyun kürek kemiğin ateşte çatlayan çizgilerle fal açtığı bilinmektedir. Avrupa Hun Hükümdarı Attila'nın, 451 yılında Vizigot ve Alanlara karşı yapılan Campus Mauriacus savaşında kürek kemiği falına baktırdığı nakledilir. Hun Hükümdarı Attila askerlerin arasındaki kâhinden söz konusu savaştan kimin galip geleceğini sormuştu. Ayrıca bir koyun kesilerek, kürek kemiği ateşte yakılmış, kemiğin ateşte aldığı şekille harbin neticesi öğrenilmeye çalışılmıştı. Çıkan falın neticesine göre düşman komutanı ölecekti. Fakat Hunlar mağlûp olacaktı.³⁶ Kaşgarlı Mahmud da eserinde Türklerin bir atasözüne yer vererek "kürek kemiği karışır sa vilâyet karışır" (Yarın bulgansa el bulganır) diye eski Türklerin kürek kemik falına fazlasıyla inandığını göstermektedir.³⁷ Neticede Çin kaynaklarında Hunların falcılığı her daim isabetli olduğunu belirtmektedir.³⁸

Şaman, hem Çinlilerde hem de Hunlarda erkek ve bayan ayrımı vardır.³⁹ Yazılı kayıtlara göre Han Sülâlesi yönetiminde Hu Wu 胡巫 adı verilen Hun Şamanları bulunmaktadır.⁴⁰ M.Ö. 91 yıllarında, Han Sülâlesi başkenti Chang-an'de simyacı ve Şamanlar ile dolmuştu, bunlar sapkınlık ve sihirbazlık yoluyla halkın kafasını karıştırmaktaydı. Kadın Şamanlar rahatlıkla saraylara girerek güzel kadınların talihsizlik ve sıkıntıları gidermeye çalış-

³⁴ 班固《漢書》卷96b<西域傳·渠犂>,北京中華書局1962:3913.

³⁵ 司馬遷《史記》卷12<孝武本紀第十二>元年,1959:483

³⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul: Renizi Kitaphanesi, 1933:761; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001:96; Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 7, Bişkek 2003:11.

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugati't-Türk* (Çev. Besim Atalay), cilt III, Ankara: TDK Yayınları, 1999:21; Abdülkadir İnan, *Tarihî ve Bugün Şamanizm*, 1986:151-159; Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 1997:133. Moğolca eserlerinde Türkçe'de olduğu gibi kürek kemiğine "Ja'arin" denmektedir. 額爾登泰·烏云達賚 (Eldengtei ve Oyu'undalai), *《蒙古秘史》* (校勘本), 呼和浩特: 內蒙古大學出版社, 1980:287; 阿爾達布 (Ardajab), *《蒙譯集注·蒙古秘史》*, 呼和浩特: 內蒙古大學出版社, 2005:215, not 2; Urgunge Onon, *The Secret History of The Mongols: The Life and Times of Chinggis Khan*, London And New York: RoutledgeCurzon Press, 2001:101. Moğollarda falcılık ile ilgili bakınız Paul Pelliot, "Les formes avec et sans q-(k-) initial en turc et en mongol", *T'oung Pao*, Vol. 37, 1944:73-101.

³⁸ 李延壽《北史》卷54<斛律光傳>,北京中華書局1973:1971.

³⁹ 班固《漢書》卷25a<郊祀志第五>上,1962:1189.

⁴⁰ Hunlar döneminde Çin kaynaklarında geçen Hu 胡 kelimesi çoğunlukla Hunları kastetmektedir. 陳勇<《史記》所見「胡」與「匈奴」稱謂考>,《民族研究》2005年第6期 頁63-71.

maktadır. Bu şamanlar her odanın yanında tahtalı adam heykelini gömerek anma ayinleri düzenlemektedir. Böylece sarayda Şamanlar birbirine düşürek birçok kargaşa olayları yaratmışlar ve ölümler de yaşanmıştır. Hatta hastalanan İmparator Wu-di'ye de büyü yapıldığı iddia edilerek saray içinde sorunlulara karşı büyük temizlikler yapılmıştır. Bu görevi üstlenen Jiang Chong, Hun Şamanları aracılığıyla içindeki gömülmüş ve ine saplanmış heykelcikleri birer birer kazıp bulmuşlar, veliaht prens ve imparatoriçenin yatak altı da kazılmış ve heykelciklerle birlikte büyü sözü yazılı ipek kumaş parçaları bulunmuştur. İmparatorun tahtının altını da kazarak tahta zarar vermiştir. Çin kaynaklarına göre bulunan tahta heykelcikler aslında Jiang Chong'un emriyle Hun Şamanları bırakmıştır.⁴¹ Bu töhmet olaylarında birkaç on bin insan zarar görmüştü. Jiang Chong'un yaptıkları yanında kalmadı ve imparator tarafından kılıçtan geçirilmiş ve Hun Şamanları da kızartarak öldürmüştü.⁴²

M.Ö. 104-M.Ö.101 yılları arasında Han Sülâlesinin elçisi olarak Hunlara gidip gelen Wei-lü 衛律(?-M.Ö.79/78) neticede Hunlara sığınmıştır. Hunların hizmetinde sadakatini esirgemeyen ve Qie-di-hou Chan-yü 且鞮鞮單于 (M.Ö.101-M.Ö.96), Hu-lu-gu Chan-yü 狐鹿姑單于 (M.Ö.96-M.Ö.85) ve Hu-yandi Chan-yü 壶衍鞮單于 (M.Ö.85-M.Ö.68) yönetiminde danışmanlık görevinde bulunan Wei-lü, Han Sülâlesinin desteklediği bir isyana karşı yargılama işinin başına getirilmişti. Bu esnada (M.Ö. 100) Han Sülâlesinden Hunlara gönderilen elçi Su Wu 蘇武 (M.Ö.140-60) da isyan olayı ile ilişkilendirileceği endişesinden dolayı intihar etmeye kalkışmıştı. Yaralanan elçi Su Wu'yu kurtarmak için Wei-lü Hun hekimini çağırmıştı. Hun hekimini, bir çukur açmış ve içinde ateş yakarak ısıtmış, Su Wu'yu üzerinde yatırarak sırtında zıplayarak kan çıkmasını sağlamıştı. Su Wu'nun aslında nefesi kesilmişti, yarım günlük uğraşla kurtulmuştu.⁴³ Çin kayıtlarına göre dönemin hekimini aynı zamanda Şaman oluyordu.⁴⁴ Buradaki Hun hekimini Hun Şamanı olmalıdır.⁴⁵

M.Ö. 90 yılında 70 bin kişilik Çin kuvvetinin Hunlar ile yaptığı bir savaşı kaybederek Hunlara teslim olan Generali Li Guang-li'ye 李廣利 Hun bölgesindeki yaşamında Hun Hükümdarı tarafından önem verilmişti. Wei-lü bu ilgiyi kıskanmış ve Generali Li Guang-li'yi ortadan kaldırmak için bir plan yapmıştı. Bu esnada Hun Hükümdarının annesi Yan-zhi 閼氏 hastalanır ve Wei-lü bunu fırsat bilerek Hun Şaman'a şunları anlatır: Bunun nedeni önceki Hun Chan-yü'lerin general Li Guang-li'yi barındırmasına kızmış olmasıdır. Hunlar saldırıya geçerken askerî kurban ederek dua ederler, genelde

⁴¹ 班固《漢書》卷45《蕭何王息夫傳·江充》，1962:2178.

⁴² 班固《漢書》卷63《武五子傳第三十三·戾太子傳》，1962:2743.

⁴³ 班固《漢書》卷54《蘇武傳》，1962:2461.

⁴⁴ 班固《漢書》卷49《屈終傳》，1962:2288.

⁴⁵ 巴音木仁，〈匈奴盛時期的醫藥研究〉，《中國醫藥雜誌》26卷4期(2007年08月)，頁71-72.

general Li Guang-li'yi öldürerek kurban edeceği söylenmektedir. Böylece Li Guang-li'yi bir ayinle kurban edilmiştir.⁴⁶ Hun Şamanın toplumda itibarı olduğu gibi Hun Hükümdarın karar verme sürecine iştirak edebileceğini göstermektedir. Yani Hun Şamanı hükümdarı için danışmanlık da yapmaktadır.

Hunların kontrol altındaki Doğu Türkistan devletlerinde Şaman önemli bir role sahiptir. Çin Kaynaklarına göre Sonraki Han Sülâlesi İmparatoru Ming-di'nin 漢明帝 (28-75) Yongping saltanat devrinin onaltıncı yılında (M.S. 73), Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal ordusunun subayı Ban Chao 班超 (32-102) adamlarıyla Hotan'a 于闐/于阗 (Yotkan) ulaşmıştı. Bu esnada Hotan hükümdarı Guang-de 廣德 Yarkent 莎車 ülkesini mağlup etmişti ve Doğu Türkistan güney bölgelerini denetim altına almıştı. Ancak Hotan hükümdarı Guang-de Hunların gönderdiği teftiş memurların yönetim altındaydı. Ban Chao ve adamları Hotan'a ulaştığında hoş karşılanmamıştı. Hotan Şamanı "tanrı kızmıştır, neden Han Sülâlesine yakınlaşıyoruz? Han Sülâlesi elçisinin açık renkli atı 騊駼 (ağızı kara olan sarı renkli at) alıp bizim için kurban edilmelidir" diye talepte bulunmuştu. Bunun üzerine Hotan hükümdarı Guang-de bu atı almak için Ban Chao heyetine birini göndermişti. Ban Chao bunun bir hile olduğunu düşünüyordu ve atı verebileceğini ifade ederek ancak Şaman'ın bizzat kendisinin bu atı almasını istemişti. Bir süre sonra Şaman gelmiş, Ban Chao ise onu kılıçla kafasını kesip almış ve hükümdarı Guang-de'ye göndermişti. Bu durumu gören hükümdar Guang de dehşete düşmüş ve Hun elçisini öldürerek Ban Chao'ya teslim olmuştu.⁴⁷ Eski Türk tarihinde Şamanların öldürüldüğüne dair bilgiler bulunmuyor, ancak siyasete karıştığında ölüm ile sonuçlanabilir. Cengizhan, Teb-tengri diye bilinen en güvendiği Şamanı Kökçü'yü kardeşler arasına şüphe yaratarak hâkimiyete zarar verdiği için öldürmüştü.⁴⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında Hun Şamanlarının ruhötesi iletişim kurma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Şamanların ruhlarla yada tanrılarla insanlar arasında aracılık etmenin dışında büyücülük, danışmanlık ve hekimlik gibi görevleri vardı. Gök Türklerin erken tarihlerine ait belgelerde onların cin ve ruhlarına saygı gösterildiği 敬鬼神 ve Şamanlara (bayan ve erkek şamanlar) inanıldığı 信巫覡 kaydedilmektedir.⁴⁹ Orhun Uygur devletinin Şamanları Tang Sülâlesi ile yapılan savaşın nasıl sonuçlanabileceğine dair bilgilere sahip olduğu için takdir edilmektedir. Uygur Şamanı savaş esnasında düşmanın aleyhine iklimin değişmesiyle zafer kazanabileceğini de ön

⁴⁶ 班固 《漢書》卷94a <匈奴傳>, 1962:3781.

⁴⁷ 范曄 《後漢書》卷80 <班超傳·子勇>, 北京中華書局 1966:1573.

⁴⁸ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul: Ötüken yayınevi, 1980:214. Joseph Fletcher, *The Mongols: Ecological and Social Perspectives*, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 46, No. 1 (January, 1986), p. 35.

⁴⁹ 李延壽 《北史》卷99 <突厥傳>, 1973:3289; 魏徵 《隋書》卷84 <北狄·突厥>, 1973:1864.

görebilmektedir.⁵⁰ 755 yılında Tang Sülâlesine isyan ederek kendisini imparator ilan eden komutan An Lu-shan'ın 安祿山 (703-757) babası bir Soğut idi, annesi Gök Türk boyun A-shi-te 阿史德氏 uğrugundan olup fal açmasını iyi bilen bir Şaman idi.⁵¹ An Lu-shan'ın yürüttüğü toplantılarda Bayan Şaman'ın ayin yaptığı da zikredilmektedir.⁵² Şamanların işlevini Moğolların inancı ile ilgili bilgilerden de görmek mümkündür:

Moğollara göre ölüm bir geçit olup bu dünyadan öte dünyaya geçmek anlamında ve aynı hayat öte dünyada sürülecekti. Yaşanan felaketleri kötü ruhların yaratığına bağlarlardı. Bu felaketleri gidermek için ya kurban sunmakla yada Şaman'ın (comes) marifetine başvurmakla mümkün olduğuna inanırlardı. Şaman, onların ilkel inancının ustası olup sihirbazlık, rüya yorumculuk, falcılık, münecim ve hekimlik görevleri icra ederdi. Şamanlar ruhlarla temasa geçebilecek marifeti vardı, insanların geçmişi, bugün ve geleceğin sırrını açıklayabilirdi. Şaman, davul çalarak ve sihirli sözler söyleyerek ruhları çağırırlardı ve giderek şiddetlenen davul ritim ve baş döndürücü dansla transa geçerdi. Şaman ayıldıktan sonra sahip olduğu her neyse onu anlatırdı. Moğollar hayattaki her meseleyi öğrenmek için Şaman'a müracaat ederlerdi, söylediklerine körcesine inanıyor-du.⁵³

Eski Türk tarihinde Şamanlar bazen boy halindeki toplulukların başında bulunmaktadır. Yani bir boy reisi Tanrı'dan kut almadan önce Şamanlar toplumu yönetiyordu. Ancak bir boy reisi Tanrı'dan kut aldıktan sonra devletin kurulmasıyla birlikte Şamanlar hükümdarın sürdürdüğü devlet sisteminde bir dini adamı olarak görevi icra etmektedir. Fakat ilgili belgelerin yetersiz olması nedeniyle Hunlardan örnek vermek güçtür. Ancak Gök Türk tarihinden örnek vermek mümkündür. Gök Türklerin menşei ile ilgili rivayetlerde Hunların kuzeyinde yaşamakta olan Gök Türk boyunun başında A-pan-bu 阿般步 adında yeteneksiz bir reis bulunmaktaydı. A-pan-bu'nun 17 kardeşinin arasında birinin adı Yi-zhi Ni-shi-du 伊實尼師都 olup olağanüstü bir güce sahipti. Rüzgâr ve yağmur çağırabilen ve kurt soyundan gelen Yi-zhi Ni-shi-

⁵⁰ 劉向 《漢書》卷195 <通鑑傳>, 北京中華書局 1975:5206; 歐陽修 《新唐書》卷17a <回鹘傳上>, 1975:6120.

⁵¹ 劉向 《漢書》卷200a <安祿山傳>, 1975:5206. An Lu-shan adının "An" bir soyadı olup Buharalı için kullanılmaktadır. Lu-shan ise adı olup W. B. Henning bu adının Soğutça rwxšn (roxšn) yani Roşen olduğunu ortaya koymuştu. E. G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, Vol. 41, 1952:333, not 1.

⁵² 歐陽修 《新唐書》卷17a <安祿山傳>, 1975:6414.

⁵³ Mouradgée d'Ohsson, *Histoire des Mongols: depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour-Lanc, avec une carte de l'Asie au XIIIe siècle*, Tome 1, Paris, 1824:17.

du, yaz ve kış ruhlarının kızı ile de evliydi. Sahip olduğu yetenekleri dolayısıyla Yi-zhi Ni-shi-du ve sülâlesi (Gök) Türk boyuna reis olmuş ve Na-du-liu Şad 訶都六設 ünvanı almıştı.⁵⁴ Bu rivayet diğer bir Gök Türk türeyiş rivayeti ile farklı olmasına rağmen soyunun kurttan geldiği noktasında benzerlikler bulunmaktadır.⁵⁵ Gök Türkler ile ilgili diğer bir türeyiş rivayetine göre, denizkızı ile aşk yaşayan Gök Türk boyunun reisi She-mo'nun 射摩, deniz altına inebileceğinden söz edilmektedir.⁵⁶ Aslında Türk destanlarında Dede Korkut ve Oğuz Kağan da Şaman özelliklerini taşımaktadır.⁵⁷

Tengri'nin Oğlu ve Şaman

Eski Türklerin dinî hayatında en önemli kavram Tengri⁵⁸ olup bununla beraber yeryüzündeki temsilcisi Tengri Oğlu olan kut almış hükümdarlarıdır. Çin kaynaklarına göre, Hunlar hükümdarlarına *Cheng-li Gu-tu Chan-yü* 撐犁孤塗單于 sıfatını kullanmaktadır. Çin kaynaklarının bunun üzerindeki açıklaması ise "Hunlar Tengri'ye *Cheng-li* 撐犁 derler, oğula *Gu-tu* 孤塗 derler, *Chan-yü* ise büyük ve geniş görünüm halidir, yani onun Tengri'ye 象天 benzer *Chan-yü* anlamındadır"⁵⁹ Xuan-yan Chun-qiu 玄晏春秋 adlı esere göre, Han

⁵⁴ 令狐德棻《周書》卷50〈異域下·突厥〉，北京中華書局，1971:908; 李延壽《北史》卷99〈突厥傳〉，1973:3286. Na-du-liu Şad'ın 10 karısı vardı ve çocukları annesinin soyadını almıştı. A-shi-na ise küçük karısının oğludur. Na-du-liu Şad'ın ölümüyle 10 karısından olan çocukları arasında reis seçmişler ve A-shi-na farklı kabiliyeti ile reis olarak seçilmiş ve A-xian Şad 阿鮮設 ünvanı almıştır (《周書》卷50〈異域下·突厥〉，1971:908; 《北史》卷99〈突厥傳〉，1973:3286). Na-du-liu Şad'ın torunu Tu-wu 吐務 olup Büyük Yabgu 大葉護 ünvanına sahiptir. Büyük Yabgu'nun büyük oğlu Tu-men İllig Kağan 土門伊利可汗 olarak Gök Türk devletinin kurucusudur (歐陽修《新唐書》卷215b〈突厥傳下〉，1975:6054).

⁵⁵ 令狐德棻《周書》卷50〈異域下·突厥〉，1971:907; 李延壽《北史》卷99〈突厥傳〉，1973:3285.

⁵⁶ 段成式《酉陽雜俎·前集》卷1 (力南生撰)，北京中華書局1981:44-45.

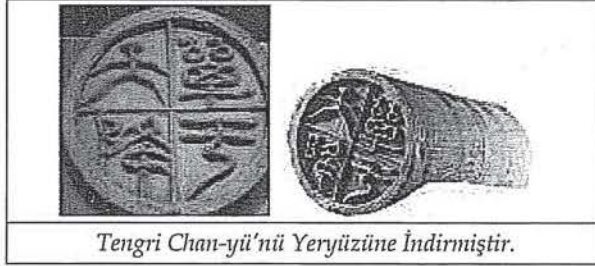
⁵⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yayınları, 1989:55; Umay Günay, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor*, Bahar, sayı 37, 1998:3-12; Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1986, Ankara: TDK Yayınları, 1988:13-16.

⁵⁸ Tengri kelimesi Sümerce Dingir olarak geçmektedir ve Türkçe Tengri ile hem ses hemde anlam bakımında bir ilişkisi vardır. Bakınız Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990:27. Tengri kelimesi Çincece Tian 天 olarak geçmekte ve bu kelime en eski Çin kayıtlarında geçmesine rağmen Zhou Sülâlesi'nin (M.Ö.1027-M.Ö.221) ilk döneminde Tian kelimesi ancak hem mutlak tanrısal statüsüne yükseltildiği hem de gök yüzünü gösterdiği görülmektedir. Çincece Tian, hem ses hem de anlam olarak Türkçeye benzemekte ve büyük ihtimale Türkçeden Çinceye geçmiş olabilir. Bakınız Muhaddere N. Özerdim, "Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dini İnançlar", *Belleten* (Türk Tarih Kurumu, Ankara), cilt XXVI, sayı 101 (Ocak 1962), ss: 79-119; Muhaddere N. Özerdim, "Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen 'Gök Dini'", *Belleten*, cilt XXVII, sayı 105 (Ocak 1963), ss. 1-23

⁵⁹ 班固《漢書》卷94a〈匈奴傳〉，1962:3751. Gu-tu 孤塗 yani Çin kaynaklarında "oğul" olarak belirten bu kelime üzerinde bazı tartışmalar mevcuttur. F. W. K. Müller (1863-1930) Gu-tu kelimesinin "oğul" değil Türkçedeki "kut" olması gerektiği görüşünü ortaya koyduğundan buyana söz konusu tartışmalar yaşanmaya devam etmiştir. Bakınız Edwin G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese", Part II, *Asia Major*, Vol. 9, 1962:244-245, 257. Türkiye'de de benzer tartışmalar mevcuttur, bakınız Konuralp Ercilasun, "Bozkır Halklarında Hâkimiyet

Sülâlesi Tarihi'ni okuyan Huang-fu Mi 皇甫謐 (215-282) bu sıfatı anlayamamıştır. Hizmetinde bulunan Hulu'lardan (Hunlar) biri, bu sıfatın anlamının bilinen Tian-zi 天子 (Tengri oğlu, imparator) kelimesi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ M.Ö. 176 yılında Hun Hükümdarı Mao-du'nun 冒頓 (Bao-du, Bagatur*, M.Ö. 209-M.Ö.174) Han Sülâlesi (M.Ö. 206-M.S 9 ve M.S. 25-M.S. 220) İmparatoru Wen-di'ye (M.Ö.203-M.Ö.157) yazdığı mektupta, "Tengri tarafından tahta oturtulmuş Hunların büyük Chan-yü'sü, İmparatorun sağlık durumunu saygıyla sorar" 天所立匈奴大單于敬問漢帝無恙 ifadesiyle başlamıştır.⁶¹ Hun Hükümdarı Mao-du'nun oğlu Lao-shang Chan-yü 老上單于 (M.Ö. 174-M.Ö.160) Han Sülâlesi İmparatoru Wen-di'ye yazdığı mektupta "Gök Tengri ile Yer Tengri tarafından yaratılmış ve Güneş ile ay tarafından tahta oturtulmuş Hunların büyük Chan-yü'sü, Han Sülâlesi İmparatorun sağlık durumunu saygıyla sorar"

天地所生日月所置匈奴大單于敬問漢帝無恙⁶² ibareleri geçmektedir. Hunların Han Sülâlesi kuzey sınır bölgelerinde bulunan hanların, çatısına konulan kiremit (Wadan 瓦當) üzerinde

Tengri Chan-yü'nü Yeryüzüne İndirmiştir.

"Tengri Chan-yü'yü yeryüzüne indirmiştir" ibaresi de bulunmaktadır.⁶³ Hun Hükümdarı Hu-lu-gu Chan-yü 狐鹿姑單于 (M.Ö.?-M.Ö.85), Han Sülâlesi İmparatoruna yazdığı mektuplarında kendisini "Tengrinin gururlu oğlu" 天之驕子 olarak ifade etmektedir.⁶⁴ Tengri tarafından seçilmiş "Tengrinin gururlu oğlu" Tengrinin adına yeryüzünü yönetecektir. Batı Hunların Hükümdarı Attila da Tengrinin emriyle dünyanın efendisi olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

Gök Türk İllig Kağan'ın 頡利可汗 (620-630) dördüncü kuşak torunu A-shi-na Gan-de'nin 阿史那感德 (665-691) mezar yazıtında kendi soyunu Hunlara dayandırarak Hun Hükümdarının birer [Tengrinin] gururlu oğlu oldu-

Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü", I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya: Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri (18-20 Kasım 2009), Afyonkarahisar, 2000:89-94.

⁶⁰ 司馬遷《史記》卷10〈匈奴列傳〉, 1959:2887. Hunlar döneminde Çin kaynaklarında kullanan Hu 胡 kelimesi çoğu zamanda Hunları kastetmektedir, bakınız 陳勇 <《史記》所見「胡」與「匈奴」稱謂考〉,《民族研究》2005年第6期,頁60-68.

⁶¹ 司馬遷《史記》卷10〈匈奴列傳〉, 1959:2896.

⁶² 班固《漢書》卷94a〈匈奴傳〉, 1962:3760.

⁶³ 包頭市文物管理處編〈包頭市召灣漢墓清理簡報(二)〉,《包頭市文物資料》第1輯,包頭市文物管理處, 1991:73.

⁶⁴ 班固《漢書》卷94a〈匈奴傳〉, 1962:3780.

⁶⁵ Edward A. Thomson, A History of Attila and the Huns, Oxford: The Clarendon press, 1948:89.

ğunu tarif etmektedir.⁶⁶ 646 yılında Tang Sülâlesi İmparatoru Tai-zong'un (627-649), Türk boylarına 鐵勒 hitap ederken eskiden Hun Hükümdarları haddini bilmeden kendilerini Çin İmparatorlarıyla eşit statüde tutarak [Tengrinin] gururlu oğlu (Jiao-zi 驕子) olarak gördüklerini hatırlatmıştı.⁶⁷ 715 yılında Gök Türklerden kaçan bazı Türk ve Türk olmayan boylar Çin'e sığınmıştı, Tang Sülâlesi İmparatoru Xuan-zong (712-756) bir ferman ilan etmiş ve "Tengri gururlu oğlunu yok etmekle Huların 胡 (yabancılar) kaderine son verecektir" cümlesini kullanmıştır.⁶⁸ Çin kaynaklarında Uygur Devleti (745-840) hükümdarları kendilerini "Tengrinin gururlu oğlu" dendiğini zikretmekte⁶⁹ ve Uygur Devletinin yıkılışını "Tengrinin gururlu oğlu ülkesini kaybetmiş" 天驕失國 diye belirtmektedir.⁷⁰ Anlaşıldığı gibi Tengri isterse "Tengrinin gururlu oğlu" sıfatını geri almakla hükümrana son verebilmektedir.

Hunlar dâhil eski Türk Hükümdarlarının yönetim kaynağı Tengriden gelmektedir ve Tengriden kut aldıktan sonra ancak birer "Tengrinin gururlu oğlu" olarak toplumu yönetebilmekte ve yönetimi de ancak meşru olabilmektedir. Yukarıdaki mektuplara göre Hun Hükümdarları Gök Tengri ve Yer Tengri tarafından yaratılmaktadır. Gök Türklerin İşbara Kağan'ın 沙鉢略可汗 (579-587) 584 yılında Sui Sülâlesi İmparatoruna yazdığı bir mektupta kendisini "Gökte (Tengride) doğulmuş (yaratılmış) ve büyük (Gök) Türklerin yeryüzündeki bilge tengriken Tengri Oğlu 從天生大突厥天下賢聖天子, elli külük şad bağa işbara kağan 伊和俱盧設莫可汗波羅可汗" olarak sıfatlandırmaktadır.⁷¹ Çin kaynaklarında Mo-chuo Kağan'ın (Kapgan Kağan, 692-716) sıfatı da "Tengride yaratılmış Tengri oğlu 天上得果報天男 ve (Gök) Türklerin tengriken Kutlug Kağan 突厥聖天骨咄祿可汗" olarak geçmektedir.⁷² Bu sıfat Mo-chuo Kağan'ın kızının mezar yazıtında "Tengride yaratılmış Tengri oğlu ve (Gök) Türklerin tengriken

Kutlug

Mo-chuo

Kağanı

⁶⁶ <大周故聖皇帝行右衛將軍左衛將軍臣薛萬均等奉表文上表文>, 吳鋼主編《全唐文補遺》第8輯 西安 三秦出版社 2005:302.

⁶⁷ 劉昫《舊唐書》卷199b <鐵勒傳>, 1975:5347.

⁶⁸ 王欽若等編《冊府元龜》卷964 <外臣部封冊二>, 北京中華書局 1994:11342a.

⁶⁹ 薛居正《舊五代史》卷38 <回鹘傳>, 北京中華書局 1976:1841.

⁷⁰ 劉昫《舊唐書》卷18a <武宗李炎傳> 會昌六年, 1975:610.

⁷¹ 李延壽《北史》卷99 <突厥傳>, 1973:3294; 魏徵《隋書》卷84 <北狄·突厥>, 1973:3293; 魏徵《隋書》卷84 <北狄·突厥>, 1973:1868. Araştırmacılara göre birinci Gök Türk devleti hakkında Çin kaynaklarında geçen mektuplar Türk dilinden Çin diline çevrilmiştir. Bakınız Mori Masao 謝雅夫 突厥の啓民可汗の上表文の文意, 謝雅夫『古代トルコ民族史研究』(Kodai Toruko minzokushi kenkyū) I, 第三編 突厥碑文篇記 東京 山川出版社(Tōkyō: Yamakawa Shuppansha), 1967:441-476; Mori Masao, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966:363-372; 周一良 <突厥傳> 啓民可汗表文, 周一良《魏晉南北朝史札記》, 北京中華書局 1985:449-451.

⁷² 司馬光《資治通鑑》卷211 <開元二年>, 北京中華書局 1956:6699; 王欽若、楊億等編《冊府元龜》卷979 <外臣部·和亲二>, 北京中華書局 1994:11499b. Hu Sanxing'in 胡三省 (1230-1302) açıklamasına göre unvanında geçen Tian-nan 天男 kelimesi Tian-zi 天子 (tanrı oğlu, imparator) gibidir. 《資治通鑑》卷211 1956:6699.

天上得果報天男突厥圣天骨咄祿默啜大可汗” olarak benzer bir tasvir kullanmıştır.⁷³

Türkçe metin olarak Kül Tegin (G1) ve Bilge Kağan (D1) yazıtlarında da Tengri Oğlu anlayışını görmek mümkündür. Söz konusu yazıtlarda “*Teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan*” veya “*Teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan*” ibareleri geçmekte⁷⁴ ve Türk hükümdarları Tengri katında Tengri gibi yaratılmış kutsal kimselerdir. Bu hükümdarlar Tengri adına yeryüzünü yönetecektir. Yine Orhun yazıtlarına (Kül Tegin D1 ve Bilge Kağan D2-3) göre, *üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış, kişi oğlınla üze eçim apam bumın kagan iştemi kagan olurmış* (üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında aralarında insanoğullarını da yaratmıştı. Bu insanoğulları üzerine atalarım olan Bumın ve İstemi kağanları tahta oturtturmuştu).⁷⁵ Orhun Uygur devleti kağanları da kendisinin Tengride yaratılmış olduğu belirtmektedir. Moyan Çor Şine-ussu yazıtı (D2)⁷⁶ ve Moyan Çor Tariat yazıtında (B1)⁷⁷ “*Tengride bolmuş el etmiş bilge kagan*” olarak geçerken Moyan Çor Tes yazıtında (D1) “*Tengri kılıntukda Uygur Kağan olmuş*” şeklinde yazılmaktadır.⁷⁸

646 yılında Tang Sülâlesi İmparatoru Tai-zong (627-649) Hunlardan bahsederken, Hunların kendilerini gök ve yer yaratılmasıyla birlik doğulduğunu 與開闢而具生 ve Çinlilerin ilk atası ile birlikte yan yana eş gördüğünü

⁷³ <唐故三十姓可汗貴女贊力毗伽公主雲中郡夫人阿附氏之墓誌銘序>, 周紹良、趙超編《唐代墓誌銘集》(上下冊), 上海:上海古籍出版社, 1992:1280. Bu mezar yazıtı hakkındaki incelemeler ve araştırmaları için bakınız <唐故三十姓可汗貴女贊力毗伽公主雲中郡夫人阿附氏之墓誌銘跋>, 陸心源《藏板集》卷6, 載《國家圖書館藏古籍叢刊》第8冊, 北京:北京圖書館出版社, 2002:177-181; 王國維<唐贊力茲伽公主墓誌跋>, 《觀堂集林·別集二》第1冊, 北京:中華書局1961:1228-1229; Tōru Haneda 羽田亨, 『唐故三十姓可汗貴女阿附氏之墓誌』, 『東洋學報』第3卷第1號(大正4年1月), 頁135-152; Tōru Haneda 羽田亨, 『唐故三十姓可汗貴女阿附氏之墓誌』, 『羽田博士史學論文集』下卷(言語・宗教篇, 京都:東洋史研究会, 1958:365-384; 岑仲勉<毗伽公主墓誌石本校注>, 見岑仲勉《陔餘叢考》下冊, 1958:809-825; E. Chavannes, “T’ang’lar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 21 (Aralık 1973), ss. 37-44; A. Bombaci, “Prenses Hsian-li Bilge’nin Hocaları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 21 (Aralık 1973), ss. 45-63.

⁷⁴ Vilh. Thomsen, *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri; Çözölmüş Orhon Yazıtları* (çeviren Vedat Köken), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993:141; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987:22, 58; Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988:2, 36; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970:17, 33.

⁷⁵ Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, 1988:8, 36.

⁷⁶ Takao Moriyasu 森安孝夫 『シネウス (Šine-Ussu) 遺蹟・碑文』, Moriyasu Takao 森安孝夫 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究報告』 (1996-1998), 中央ユーラシア学研究会 1999:178; 森安 孝夫 『シネウス(Šine-Ussu)碑文訳注』, 『内陸アジア言語の研究』卷24 (2009年06月15日), 頁9.

⁷⁷ Akio Katayama 片山章雄 『タリят(Tariat) 碑文』, Moriyasu Takao 森安孝夫 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究報告』 (1996-1998), 中央ユーラシア学研究会 1999:169.

⁷⁸ Takashi Osawa 大澤孝 『テス (Tes) 碑文』, Moriyasu Takao 森安孝夫 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究報告』 (1996-1998), 中央ユーラシア学研究会 1999:159.

共上皇而列 ifade etmişti.⁷⁹ Anlaşılan Hunların ataları da dünyanın yaratılışıyla birlikte dünyaya gelmiştir. Gök Türklerin İşbara Kağan'ın (579-587) 585 yılında Sui Sülâlesi (581-618) İmparatoruna yazdığı bir mektupta "(Gök) Türklerin Tengri tarafından tahta oturtulduğundan bu yana 50 yıl geçmiştir" ifadesi geçmekte⁸⁰ ve Gök Türklerin 535 yılında kut almış hükümlerliğini kurmuştur. Buna göre Gök Türkler daha erken bir zamanda Tengriden kut almıştır. Genel olarak eski Türk hükümdarları yeryüzündeki bütün insanları yönetme yetkisini Tengri katında ve Tengriden aldığı için bunlar birer Tengrinin manevi oğulları olmuştur. Yeryüzünü yöneten bu Tengri oğulları cihanşümül yönetim anlayışına sahip olduğu gibi kendilerini merkeze alan bir yeryüzü düzeni (dünya düzeni) oluşturmaları zorunludur.

Bu bağlamda trans yoluyla Tengri ile temasa geçebilen Şamanlar, Tengriden kut almış Türk hükümdarlarla aynı statüde olamazlar ve onların hükümlerliğinin buyruğu altında dinî faaliyetleri, danışmanlık, büyücülük ve hekimlik görevlerini icra etmektedirler.

Hunların Dini Gök Tanrı Dinidir

Hunlarda yılda üç kez kurultay (toy) düzenleniyordu. "Yılın ilk ayında bütün boy reisleri küçük çapta Chan-yü'nün otağında 單于庭 toplanmakta ve (tengri'ye) kurban kesme 祠 töreni düzenlenmektedir. Beşinci ayında büyük çapta Long-cheng'da 龍城 (Long Şehrinde) toplanarak ataların ruhuna, gök tengri ve yer tengri, cin ve diğer ruhlara kurban keserek anma törenleri 祭 düzenlenmektedir. Son bahar atları semizlediğinde büyük çapta Dai-lin'de 蹄林 (Tamir?) insan ve hayvanların istatistik bilgileri toplardı".⁸¹ *Han Sülâlesi Tarihi*'nde aynı bilgiler yer almaktadır. Ancak Long-cheng 龍城 yer adının Long karakteri farklı olarak Long-cheng 龍城 (ejderha şehri) şeklinde yazılmaktadır.⁸² Aynı eserin bir başka yerinde Long-cheng 龍城 şeklinde yazılmaktadır.⁸³ Ancak söz konusu Long-cheng aynı yeri göstermediği de anlaşılmaktadır.⁸⁴ Long-cheng *Sonraki Han Sülâlesi Tarihi*'nde Hunların geleneği

⁷⁹ 劉向 《漢書》卷99b <匈奴傳>, 1975:5347.

⁸⁰ 李延壽 《北史》卷99 <突厥傳>, 1973:3294; 魏徵 《隋書》卷84 <北狄·突厥>, 1973:1869.

⁸¹ 司馬遷 《史記》卷10 <匈奴列傳>, 1959:2892. Long-cheng'da yalnız dinî ibadetler yapılıyor, devlet işleri müzakere de yapılmaktadır. Bakınız: 范曄 《後漢書》卷89 <南匈奴列傳>, 1966:2954.

⁸² 班固 《漢書》卷94a <匈奴傳>, 1962:3753. Bazı araştırmacılara göre Long kelimesinin ejderha ile alakası yoktur. Bakınız 司馬遷撰 [日] 瀧川資言考證 《史記會注考證》卷10 <匈奴列傳>, 北京文學古籍刊行社, 1955:4519; E. G. Pulleyblank, "The Consonantal system of Old Chinese", *Asia Major*, Vol IX, No. 1 (1963), p. 241.

⁸³ 班固 《漢書》卷55 <衛青霍去病傳>, 1962:2472.

⁸⁴ 汪德懋 <匈奴龍城考辨>, 《文史研究》1983年第2期 頁42-144; 邱樹森 <兩漢匈奴單于庭·龍城今地考>, 《社會科學战线》1984年第2期 頁45-152; Ssu-ma Ch'ien, William H. Nienhauser Jr. (Editor), *The Grand Scribe's Records: The Memoirs of Han China*, Part II, Indiana University Press, 1995:191; Yü Ying-shih, "Han foreign relations", in Denis Twitchett and John K. Fairbank (General editors), *The Cambridge History of China Volume I: The Ch'in and Han Empires*, 221 B.C.-A.D. 220, Cambridge: Cambridge University Press, 2008:384.

hakkında bilgi verirken şu bilgileri aktarmaktadır: Hunlar “yılda üç kez Long (ejderha) için kurban keserek ibadet etme adeti vardır 歲有三龍祠” (yada Hunlar yılda Üç Long için ibadet geleneği vardır). Genellikle birinci ay, beşinci ay ve dokuzuncu ayın Wu gününde 戊日 (rakam olarak 5 demektir, ayda 6 Wu günü var) kurban keserek Tengri’yi 祭天神 anma töreni bulunmaktadır.”⁸⁵ Aynı eserin bir başka bölümünde “dokuzuncu ayda hepsi nehir kıyısında toplanarak Long için kurban kesme ibadeti 龍祠 düzenlemektedir” diye bilgi vermektedir.⁸⁶ Jia Kui’nin 賈逵 (174-228) Han Sülâlesi ile ilgili hazırladığı eserine göre, Hun Hükümdarı “Chan-yü her yıl Üç Long (ejderha) İbadethanesinde kurban kesme 歲祭三龍祠 töreni düzenlemektedir, at yarışları ve deve güreşleri yaparak eğlenirdi.”⁸⁷ Tang Sülâlesi döneminde (618-906) yaşamış Si-ma Zhen’in 司馬貞⁸⁸ Cui Hao’nun 崔浩(?-450) açıklamasına dayandırarak yaptığı izahatında “Batı Hular 西方胡 kutsal Long (ejderha) için ibadet yapma adetleri vardır ve bundan dolayı [Hunlar] büyük çapta toplanan yere Long-cheng 龍城 (ejderha şehri) adını vermişler” diye anlatmaktadır.⁸⁹ Long-cheng bazen Long-ting 龍庭 şeklinde (ejderha sarayı) yani siyasî merkezi olarak ifade edilmektedir.⁹⁰ Bundan dolayı Gök Türk ve Kıtayların siyasî merkezini de Long-ting adı verilmiştir.⁹¹

Long-cheng’in bir şehir olup olmadığı tartışmalar mevcuttur, bazı araştırmacılar Long-cheng’in keçe çadırların oluşturduğu yerleşimler olduğunu ileri sürmektedir.⁹² Ancak Hunların tarihte şehir inşa ettiği bilinmektedir, örneğin Xi-cheng 西城 (Batı şehri),⁹³ Zhao-xin cheng 趙信城 (Zhaoxin şehri),⁹⁴ ve Yenisey nehrin yukarı kısmında saray da bulunmaktadır.⁹⁵ Hatta

⁸⁵ 范曄《後漢書》卷89 <南匈奴列傳>, 1966:2944.

⁸⁶ 范曄《後漢書》卷89 <南匈奴列傳>, 1966: 2952.

⁸⁷ 賈逵等《東觀漢記》卷20 <南單于傳> (二十五別史06), 濟南齊魯書社, 2000:217.

⁸⁸ Si-ma Zhen’in 司馬貞 doğum-ölüm tarihi bilinmemektedir, sadece Tang Sülâlesinin önemli tarihçisi Liu Zhi-jı’nın 劉知幾 (661-721) ile Song Jing 宋璟 (663-737) arasında yaşanan bilimsel tartışmalarına iştirak ettiğine dair bilgi bulunmaktadır. Bakınız 鄭陽修《新唐書》卷32, 1975:4522. Aynı zamanda Sima Qian’in Shi-ji (Shih-chi) kitabı üzerinde yapılan 30 bölümlü inceleme kitabı 史記釋義 bulunduğu bilinmektedir. Bakınız《新唐書》卷58 <藝文二·正史類>, 1975:4522.

⁸⁹ 司馬貞《史記釋義》卷25 <匈奴列傳第五十二>, 載景印《文淵閣四庫全書》總0246 冊 史部正史類 台北臺灣商務印書館 1986:616a.

⁹⁰ 范曄《後漢書》卷23 <竇憲列傳>, 1966:815; 范曄《後漢書》卷23 <竇章列傳>, 1966:823; 李延壽《北史》卷41 <楊堅列傳>, 1974:1528;《北史》卷99 <突厥列傳>, 1974:3299; 脫脫《遼史》卷93 <蕭道玉傳>, 北京中華書局 1974:1378; 脫脫《宋史》卷491 <外國傳·渤海傳>, 北京中華書局 1977:14130.

⁹¹《北史》卷99 <突厥列傳>, 1974:3305;《舊唐書》卷199b <鐵勒傳>, 1974:5347;《遼史》卷37 <地理志一·異國軍>, 1974:447.

⁹² 烏恩, <論匈奴考古研究中的幾個問題>,《考古學報》1990年第4期 頁17.

⁹³ 司馬遷《史記》卷123 <大宛列傳>, 1959:3168.

⁹⁴ 司馬遷《史記》卷10 <匈奴列傳>, 1959:2910.

⁹⁵ С. В. Киселев 吉謝扶扶著, 莫爾諾譯《南西伯利亞古代史》(Древняя история Южной Сибири, 1951) 下冊 烏魯木齊 新疆人民出版社 1985:79-81; 角田文衛 阿部清『李陵の居宅址』について (北方古代学界的展望8), 『古代学』卷 1号6, 1953:91; 段連勤 <匈奴國家和封建制>,《新疆社會科學》1987年第6期 頁82-83.

Zhao-xin şehrinde darı ambarı da bulunmaktadır.⁹⁶ Bu bilgilerde muğlak ve bilgiler arasında çelişkili ifadeler bulunmasına rağmen Hunlar Tengri'ye şükranlarını sunmak için kurban kesmekle dinî ibadetleri icap ettiği bir gerçektir.

Tengri dışında Hunlar diğer gök cisimlerine de tapmaktadır. Hun Hükümdarı her sabah otağından çıkarak yeni doğan güneşe secde etmektedir, akşam ise aya secde etmektedir.⁹⁷ Gök Türklerde de Güneş'e secde etme adetleri vardı.⁹⁸ Moğollar, "ulvi bir varlığa inanarak gök ile birlikte buna Tengri derlerdi. Güneşe, aya, dağlara, ırmaklara ve tabiata taparlardı. Güneş doğarken çadırlarından çıkıp güneşe karşı üç defa tazim ederlerdi. İçki içerken de bir kısmını gök ve yer tanrıları adına yere dökerlerdi. Ağaç veya keçe parçalarıyla yapılan mabuda Ongon derlerdi ve onu çadırın duvarına asarak ibadet ederlerdi. Yemek yemeden önce mabudun ağzına et ve süt sürmek suretiyle şükranlarını sunarlardı".⁹⁹

M.Ö. 177 yılında Büyük Yüeh-ch'iler 大月氏 Wu-sun boyun lideri Nán-dōu-mí'yi 難兜靡 (nan-tu/təu-mia/mjwie) öldürmüş ve Nán-dōu-mí'nin yeni doğmuş oğlu Kün-mò 昆莫 (kwən/kuən-mag/muo) adamları tarafından otları arasında saklanmıştı. Bu bebek kurt tarafından emzirilmiş ve kargalar tarafından et ile beslenerek bakıldığı için bunu bir keramet saymışlardır. Bebek Kün-mò Hun hükümdarına götürülmüş ve Hun hükümdarı tarafından sevilen Kün-mò yanında büyütmeye başlamıştı. Kün-mò büyüdükten sonra Hun hükümdarı babasının boyunu yönetme yetkisini ona vermişti. Kün-mò da Büyük Yüeh-ch'ilerden babasının öcünü almak için Hun hükümdarından izin almış ve neticede Büyük Yüeh-ch'ileri mağlup etmişti. Yüeh-ch'ilerin bölgesine yerleşen Kün-mò ve Wu-sun boyu giderek güçlenmeye başlamıştı, Hun hükümdarı öldükten sonra artık Hunların hizmetinden uzaklaşmıştı. Hunlar üzerine ordu sevk etmişti, ancak başarısız olmuştu. Hunlar Kün-mò'nun tanrı tarafından korunduğuna daha fazla inanmaya başlamış ve onlardan uzak durmayı tercih etmişti.¹⁰⁰ Hunlar Tengri'nin iradesine karşı çıkmamaktadır.

M.Ö. 176 yılında Hun Hükümdarı Mao-du'nun 冒頓 (Bao-du, Bagatur*, M.Ö. 209-174) Han Sülâlesi İmparatoru Wen-di'ye (M.Ö.203-M.Ö.157) yazdığı bir mektupta, Tengri'nin lütfuyla 以天之福 Hunlar 26 ülkeyi mağlup ederek hepsinin Hunlu olduğu ve yay çeken bütün halkın 弓矢之民 bir aile haline geldiği yazılmaktadır.¹⁰¹ Hunlar başarılarını Tengri'nin lütfu olarak saymaktadır.

⁹⁶ 司馬遷《史記》卷11〈衛將軍驍勇列傳〉, 1959:2935.

⁹⁷ 司馬遷《史記》卷10〈匈奴列傳〉, 1959:2892

⁹⁸ 李延壽《北史》卷99〈突厥列傳〉, 1973: 3288.

⁹⁹ d'Ohsson, a.g.e., Tome 1, Paris, 1824:16.

¹⁰⁰ 《漢書》卷61〈張騫李廣利傳〉, 1962:2692-2693.

¹⁰¹ 司馬遷《史記》卷10〈匈奴列傳〉, 1959:2896

M.Ö.134-M.Ö.133 yılında Hun Hükümdarı Mao-du'nun oğlu Jun-chen Chan-yü 軍臣單于 (M.Ö.161-M.Ö.126) Çin-Hun sınırındaki Ma-yi 馬邑 bölgesinin zengini Nie Weng-yi'nin 聶翁壹 kandırmasıyla Ma-yi'ye saldırı kararı almıştı. Ancak Hun Hükümdarı Han Sülâlesinin 300 binden fazla Çinli asker ile pusu kurduğunu bilmiyordu. Hunlar Ma-yi bölgesine 100 kûsur li (50 km civarında) kala Hun hükümdarı Jun-chen mevcut bölgenin anormal durumundan şüphe etmişti ve yakında olan bir garnizona durumu yoklamak için operasyon düzenlemişti. Bu saldırıda garnizon subayı 隼快 yakalanmış ve Hun Hükümdarının sorgulaması sonucunda Han Sülâlesinin Hunlara kurduğu pusu planı ortaya çıkmıştı. Hun hükümdarı bölgeden hızlı bir biçimde geri çekilmiş ve Han Sülâlesinin "subayının yakalanması Tengrinin iradesidir, Tengri bu planı söylettirmiştir" diye sevinmişti.¹⁰²

M.Ö. 100 yılında Han Sülâlesi elçisi Su Wu 蘇武 (M.Ö.140-M.Ö.60) Hunlara gönderilmişti. Hun hükümdarı elçi Su Wu'yu pek sevmiş ve kendisi için çalışmasını istemişti. Ancak Su Wu bu teklifi ret etmiş ve bu konudaki kararlılığını göstermişti. Hun hükümdarı Su Wu'yu ikna etmek için onu büyük bir ambara hapsedmişti. Susuz ve aç kalan Su Wu kar ve keçe kılını yiyerek ölümden kurtulmuştu. Ancak bunları bilmeyen Hunlar Su Wu'nun birkaç gün geçmesine rağmen ölmediğini görünce ona Tengri tarafından yardım edildiğine inanmışlardı. Böylece Su Wu'yu Baykal gölünün yakınında çobanlık yapmaya göndermişti.¹⁰³

M.Ö. 97 yılında Han sülâlesinin meşhur generali Li Guang-li 李廣利 (?-M.Ö.89) Hunlarla yaptığı bir savaşta esir düşmüştü. Hun hükümdarı onun Hunlar için hizmet etmesini istemiş, fakat başaramamıştı. Li Guang-li'nin hunlarda kaldığı sürece saygısını esirgememiş ancak daha önce Hunlara teslim olan Han Sülâlesi saray görevlisi Wei Lü'nün 衛律 (?-M.Ö.70) kıskanmasına neden olmuştu. Bu esnada Hun hükümdarının annesi hastalanmıştı ve Wei Lü, bu hastalığının nedeninin ölen Hun hükümdarın mevcut duruma kızması ile ilgili olduğunu Hun Şamanına anlatmıştı. Wei Lü'ye göre Hunlar her savaş öncesi zafer için kurban kesme 祠兵 töreni düzenlerdi, general Li Guang-li'nin Hun askeri için kurban edileceği de daima söyleniyordu, şu anda neden bu kurban töreni yapılamıyor? Böylece Li Guang-li kurban edilmeye karar verilmişti. Li Guang-li kurban edilmeye götürürken kızgınlıkla bağırıyordu: "ben ölsem bile Hunları mutlaka yok edeceğim". Böylece Li Guang-li kurban edilmişti, ancak yağmur-kar kesintisiz yağmaya devam etmiş ve hayvanlar ölmeye ve insanlar hastalanmaya başlamıştı. Tahullar

¹⁰² 司馬遷《史記》卷10《匈奴列傳》，1959:2905; 司馬遷《史記》卷11《韓彭黥傳》，1959:2861-2862.

¹⁰³ 《漢書》卷54《李廣蘇建傳》，1962:2463.

穀稼 da olgunlaşamamıştı. Hun hükümdarı korkmuştu ve Li Guang-li için bir ibadethane 祠室 (türbe) yaptırmıştı.¹⁰⁴

M.Ö. 121 yılın bahar ayında Han Sülâlesi generali Huo Qubing'ın 霍去病 (M.Ö.140-M.Ö.117) komuta ettiği birlik Hunların Sağ Bölgesine 匈奴右地 saldırmış ve Sağ Bölge Beyi'e Xiū-chú Wang 休屠王 ait tanrıya ibadet için kullandığı altın adam 祭天金人 heykelini ele geçirmişti.¹⁰⁵ Sağ Bölge Beyin ikamet kaldığı yeri bugünkü Gan-su eyaleti Wu-wei şehrinin 32 Km doğusundaki San-cha Kasabasında 三岔村 olup Shi-yang He 石羊河 denilen bir dere yanında inşa edilmişti.¹⁰⁶ Söz konusu altın adama ne olduğu konusunda tartışmalar yaşanmaktadır.¹⁰⁷ Han Sülâlesi İmparatoru Wu-ti'nin teslim olan Hunların Sağ Bölge Beyinin oğlu Jin Mi-di 金日磾 (M.Ö.134-M.Ö.86) için soyadı bağışlarken, babasının tanrıya ibadet için altın adam heykeli yaptırdığı 作金人為祭天主 için Jin (altın) soyadını vermişti.¹⁰⁸

Üçüncü yüzyılın ortalarında yaşamış tarihçi Meng Kang'nun 孟康 açıklamasına göre söz konusu altın heykel adam Qin Sülâlesi (M.Ö.221-M.Ö.206) hükümdarı Shi-huang'ın 秦始皇 (M.Ö.259-M.Ö.210) yaptırdığı 12 adet altın heykel adamdan biridir; Tang Sülâlesi tarihçisi Yan Shih-gu'nun 顏師古 (581-645) tahminine göre bu, Buda heykelidir.¹⁰⁹ Bu izahlara göre altın heykel adamı tanrıya ibadet etmek için mabut rolünde değildir.

Han Sülâlesi İmparatoru Wen-di'nin (M.Ö.203-M.Ö.157) Hou-yuan saltanat devrinin ikinci yılında (M.Ö.162) Hun Hükümdarına yazdığı bir mektupta, Han Sülâlesi İmparatoru ile Hun Hükümdarının aynı Tengri yolunda ilerlediği ve Tengri'nin iradesi ile toplumu yönettiği zikredilmektedir.¹¹⁰ M.Ö. 47 yılında Han Sülâlesi ile Hunlar arasındaki bir anlaşmada, taraflardan biri antlaşmayı bozarsa Tengri'nin gazabına uğrayacağı ve gayri niyetle Tengri'ye töhmet etmenin kabul edilmeyeceği gibi ibareler bulunmaktadır.¹¹¹ Bundan her iki toplumun aynı Tengri'yi paylaştığı ortaya çıkmaktadır. Çinliler aynı zamanda Tengri ve Yer Tengri'nin Han Sülâlesini Hunlarla coğrafya özellikleri bakımından ayırtırdığına inanmaktadır.¹¹² Hunların

¹⁰⁴ 《漢書》卷94a <匈奴傳>, 1962:3781.

¹⁰⁵ 班固《漢書》卷68 <金日磾傳>, 1962:2959.

¹⁰⁶ 陳作義 <休屠王城址考>, 《敦煌研究》1998年02期 頁153-155.

¹⁰⁷ 丁萬壽 <匈奴休屠王 祭天金人 研究管見>, 《西北第二民族學院學報》2005年第1期 頁70-74; 王美秀 <論《漢書》中匈奴人金日磾的身分轉換>, 《漢學研究集刊》第1期(2007年6月), 頁93-213.

¹⁰⁸ 班固《漢書》卷68 <金日磾傳>, 1962:2967. Çince Jin 金 kelimesi altın manası ile birlikte aynı zamanda bütün metalin adı olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda altın adam heykeli metal adam heykeli olarak da tercüme edilebilir.

¹⁰⁹ 司馬貞《史記索隱》卷25, 景印《文淵閣四庫全書》總0246 冊, 台北:臺灣商務印書館, 1986:617a.

¹¹⁰ 班固《漢書》卷94a <匈奴傳>, 1962:3762.

¹¹¹ 班固《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3801.

¹¹² 班固《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3834.

Tengri'ye çok güçlü bağlandığını bilen Çinliler, Tengri adını kullanarak Hunlarla yapılan antlaşmayı garantiye almaktaydı.¹¹³ Ancak Çinliler, Hunların Han Sülâlesine düzenledikleri saldırıları Tengri'nin koyduğu nizamla 天理 aykırı davrandığı ve Tengri tarafından cezalandırılacağı kanaatindedir.¹¹⁴ Bu bağlamda Çinliler Hunlara karşı düzenlenen seferleri Tengri'nin iradesiyle yok etme 行天誅 olarak görmektedir. Kuzey Hunların hükümdarı Zhì-zhī Chan-yu 郅支單于 (?-M.Ö.36) de bu gerekçe ile Talas bölgesine kadar kovalanarak öldürülmüştü.¹¹⁵ Neticede kendilerini Tengri'nin bir lütfu 天覆¹¹⁶ olarak gören Hunlar kader veya nizamı âlemi 天命 de bilmektedir.¹¹⁷ Hunlar da Han Sülâlesinin yaptığı hataları Tengri'ye şikâyet edebilmekte ve Çinliler de tapınaklarında Tengri'ye itiraz edebilmektedir.¹¹⁸ Ayrıca Çinliler, imparatorlarının tahta çıkmasını Tengri tarafından onay verildiğini ve bundan dolayı Hunların da Tengri'nin bu emrine 奉天命 uymasını istemektedir.¹¹⁹ Burada Çinlilerin de Tengri inancına sıkı sıkıya bağlandığını görmek mümkündür.

Bütün bu örneklerden anlaşıldığı gibi, Hunların inandığı ve bağlı kaldığı Tengri'dir, Şaman (Kam) yada Şamanizm değildir. Trans yoluyla Tengri ile temasa geçebilen Şaman, Tengri ile insan arasındaki bağı sağlamaktadır, hükümdar için danışmanlık yapmaktadır, insan ve hayvanların hekimidir ve yeri gelince büyü yapmaktadır. Ancak ilahî bir özelliğe sahip değildir.

¹¹³ 班固 《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3831.

¹¹⁴ 班固 《漢書》卷55 <衛霍去匈奴傳>, 1962:2473.

¹¹⁵ 班固 《漢書》卷70 <傅常鄭甘陳段傳>, 1962:3015.

¹¹⁶ 班固 《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3803.

¹¹⁷ 班固 《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3806; 3821.

¹¹⁸ 班固 《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3801.

¹¹⁹ 班固 《漢書》卷94b <匈奴傳>, 1962:3821.